

More Bloch/

MARC BLOCH

MARC BLOCH

L'Etrange défaite

Témoignage écrit en 1940

Izvirnik je izšel posthumno, prvič leta 1946 pri
pariški Société des Éditions Franc-Tireur.

Slovenska izdaja je narejena po tej izdaji.

© Založba Sophia, 2014

MARC BLOCH

NENAVADNI PORAZ

PRIČEVANJE IZ LETA 1940

Ljubljana, 2014

SOPHIA

KAZALO

9	I. Predstavitev priče
29	II. Pričevanje premaganca
103	III. Izpraševanje vesti nekega Francoza
141	Testament Marca Blocha
145	<i>Georges Altman: Spremna beseda</i>

»Odkrito vam povem: upam, da še imamo krvi, da jo lahko prelijemo, četudi je to kri mojih bližnjih (svoje ne omenjam, ker ji ne pripisujem take vrednosti). Kajti ni odrešitve brez žrtvovanj niti polne svobode naroda, če si je ne poskuša izboriti sam.«

MARC BLOCH, septembra 1940

I.

PREDSTAVITEV PRIČE

Bodo te strani kdaj objavljene? Tega ne vem. Razen v krogu mojih najbližjih jih najbrž še dolgo ne bo mogoče dobiti drugače kot »pod pultom«. Pa vendar sem se odločil, da jih napišem. Potreben bo velik napor – kako lažje bi se bilo prepustiti utrujenosti in malodušju! Toda pričevanje je kaj vredno le, če je zapisano, ko so vtisi še sveži, in ne morem si pomagati, da si ne bi domišljal, da tole ne bo popolnoma nekoristno. Prej ali slej bo namreč prišel dan, v to trdno verjamem, ko bo Francija na svoji starodavni zemlji, ki je že tolikokrat rodila, spet videla cveteti svobodno misel in presojo. Takrat bodo prišli na dan skriti spisi; megla, ki je naš najhujši polom v zgodovini že pričela zavijati v nevednost in v sprenevedanje, se bo počasi dvignila, raziskovalcem, ki jo bodo poskušali predreti, pa bo morda koristilo, da bodo dobili v roke izjavo priče iz leta 1940.

Tukaj ne bom pisal spominov. Zgode in nezgode vojaka, ki je le eden izmed mnogih, zdaj štejejo bore malo; pred nami so druge skrbi od te, kako živopisno in humorno pripovedovati. Pričevalec pa se mora vendar predstaviti. A še preden povem, kaj sem videl, moram opisati, s kakšnimi očmi sem to gledal.

Poklic, ki ga opravljam že skoraj štiriintrideset let, je pisanje in poučevanje zgodovine. Pripravil me je, da sem pregledal mnogo dokumentov iz različnih obdobj, da bi nato po najboljših močeh poskušal ločiti resnično od lažnega, a tudi, da sem veliko gledal in opazoval. Vedno sem namreč verjel, da je zgodovinarjeva prva naloga, kot je govoril že moj učitelj Pirenne, da se zanima za »življenje«. Proučevanje zgodovine kmetstva, ki sem mu namenil posebno mesto, me je dokončno prepričalo, da preteklosti ni mogoče razumeti, ne da bi se obrnili k sedanjosti. Za zgodovinarja, ki se ukvarja s podeželjem, so namreč dobre oči, s katerimi opazuje obliko polj, vsaj tako pomembne, kot je sposobnost razvozlavanja starih spisov. Prizadeval sem si, da bi take kritiške, opazovalne in, upam, tudi poštene metode uporabil pri proučevanju tragičnih dogodkov, sredi katerih sem se kot skromni akter znašel sam.

Poklic, ki sem ga izbral, običajno velja za enega manj pustolovskih. Moja usoda, na tej točki skupna vsej generaciji, pa me je v razponu enaindvajsetih let že dvakrat pognala z mirnih poti. Tako sem med drugim pridobil izjemno širok vpogled v različne vidike države pod orožjem. Boril sem se v dveh vojnah. V prvi sem bil avgusta 1914 najprej štabni vodnik – torej v četi in skoraj na ravni navadnega vojaka. Nadaljeval sem zaporedno kot poveljnik voda, obveščevalni častnik pri štabu polka in na koncu s činom stotnika kot pribočnik poveljnika. V drugi vojni pa sem večji del preživel na nasprotnem koncu hierarhije, v armadnem štabu in v pogostih stikih z vrhovnim poveljstvom. V različnih institucijah in socialnih okoljih se je v moji skledi, kot vidimo, nabralo marsikaj.

Jud sem. Če ne po veri, kateri ne pripadam nič bolj kot kateri drugi, vsaj po rojstvu. Na to nisem posebno ponosen niti me ni sram; kot zgodovinarju mi je namreč dovolj jasno, da je rasna predispozicija mit, sam pojem čiste rase pa še toliko bolj absurden, kadar se, kot v tem primeru, v resnici nanaša na skupino vernikov, ki je prihajala iz celotnega mediteranskega, turško-hazarskega in slovanskega sveta. Svojega porekla ne izpostavljam nikoli – razen pred antisemitom. Morda bodo določeni posamezniki, ki mi bodo nasprotovali, moje pričevanje

izpodbijali z očitkom, da sem »priseljenc«, tujec. Tem bom preprosto odgovoril, da je bil moj praded v francoski vojski leta 1793, da je moj oče služil leta 1870 v obleganem Strasbourgu, da je z mojima stricema prostovoljno zapustil rodno Alzacijo, ko je bila priključena drugemu rajhu, da sem bil vzgojen v duhu in tradiciji domoljubja, ki so ga zmeraj najbolj vneto zagovarjali prav Judje alzaškega eksodusa, in da bo Francija, od koder bi me danes nekateri najraje izgnali in jim bo to morda (kdo ve?) tudi uspelo, za vedno ostala domovina, kjer prebiva moje srce. Tu sem bil rojen, pil sem iz izvirov njene kulture, njeno preteklost sem vzel za svojo, sproščeno diham samo pod njenim nebom, zato sem jo branil po svojih najboljših močeh.

V bombardiranem Malo-les-Bainsu mi je na vratih hiše mladi častnik povedal: »Ta vojna me je veliko naučila. Med drugim tudi, da obstajajo poklicni vojaki, ki ne bodo nikoli borci, in nasprotno civilisti, ki so borci po naravi.« Potem pa je pridal: »Priznam, pred 10. majem tega nikoli ne bi rekel, a vi ste borec.« Takšno sklepanje je morda naivno. Vendar se mi ne zdi popolnoma napačno – niti na splošno niti, če sem povsem iskren, kar se tiče mene osebno. Kolega v sektorju za oskrbo, vojaški zdravnik, se je iz mene, ostarelelega profesorja, znal prijazno pošaliti in me obtožiti, češ »da bolj kot kdor koli drug utelešam vojaški duh«, kar je najbrž pomenilo le, da mi je bil pri vojaščini vedno všeč red. Iz prejšnje vojne sem se vrnil s štirimi odlikovanji; mislim, da se ne motim, če rečem, da se tudi po tej vojni ne bi vrnil domov brez dodatnega traku na suknji, če I. armade ne bi zaustavil nenadni prihod Nemcev v Rennes.¹ Leta 1915 sem vstopil v vojsko nemudoma po okrevanju od bolezni, še pred vpoklicem, kot prostovoljec. Leta 1939 sem ostal aktiven kljub starosti in šestim otrokom, čeprav bi uniformo že davno lahko obesil na klin. Zaradi teh dejstev in izjav si še ničesar ne domišljam; videl sem preveč pogumnih in skromnih ljudi, ki so svojo dolžnost, ne da bi to poudarjali, izpolnili bolje od mene

¹ Pohvala je dejansko prišla na predlog armadnega korpusa. [Julija 1942.]

in v še težjih razmerah. A če je bralca ob nekaterih preveč iskrenih izjavah zamikalo, da bi mi očital pristranskost, ga prosim, naj ne pozabi, da je ta opazovalec, zagovornik vojaškega reda, služil po svoji lastni volji, njegovi poveljniki in tovariši pa ga niso imeli za tako slabega vojaka.

Tukaj sledi natančen povzetek tega, kar mi je bilo v zadnji vojni dano početi, s tem pa tudi videti.

Omenil sem že, da v času med obema vojnama nisem hotel uveljavljati določb, po katerih bi se lahko izognil vojaški obveznosti. A čeprav sem bil od leta 1919 vpisan za služenje v štabu, nisem hotel obiskovati nobenega »izpopolnitvenega« tečaja. Priznam, da sem se glede tega načeloma motil. Moj izgovor je, da so ravno ta leta mojega življenja sovpadala z obdobjem, ko sem opravljal večino svojega dela kot zgodovinar, to pa mi je dopuščalo kaj malo prostega časa. Tolažim se, da sem med operacijami samimi videl, kaj se je poučevalo na vojaški akademiji, kateri sem se izognil, in kar me zagotovo ne bi navdalo s pametnimi predstavami. Vojska pa je cenila predvsem pridne učence in je moje uporno špricanje grajala. Zanj me je celo dvojno kaznovala. Stotnik sem postal leta 1919 in to sem ob prvem vpoklicu leta 1938 tudi ostal. Kljub predlogu za napredovanje, ki so ga podpisali šefi na podlagi mojega dela, sem avgusta 1939 še vedno ostal stotnik; tudi 11. julija 1940, ko sem odložil uniformo, sem bil – stotnik. To je bila moja prva kazen, ki pa me ni niti jezila niti žalostila. Druga me je zadela ob razporeditvi.

Na papirju sem najprej pripadal II. odseku armadnega korpusa, kar se za zgodovinarja ni zdela preveč slaba zaposlitev, saj je bila to obveščevalna služba, nato pa – že skromneje – štabu pehotne divizije. Kmalu sem se od služenja v operativni vojski moral posloviti, padel sem pod neslavno teritorialno službo, natančneje v štab, ki je nadzoroval skupino območnih enot. Ta je imela sedež v Strasbourgu, ki ga je, resnici na ljubo, vsak videl kot prvo tarčo nemških bomb. Zdelo se mi je neokusno, da bi se izmikal položaju na takem mestu. Ta občutek pa je spremljala moja prirojena lenoba, kateri se tako hitro prepustim, kadar gre zame, zato nisem sprožil postopkov, da bi našel

kaj boljšega. Malo pred začetkom vojne se je prijatelj trudil, da bi me spravil v obveščevalno službo v generalštabu, a mu ni uspelo še ob pravem času. Po dveh krajših usposabljanjih sem bil vpoklican v skupino poddivizij v Strasbourgu, prvič septembra 1938 ob münchenski krizi, drugič marca naslednje leto le za nekaj ur (poziv sem prejel v Cambridgeu, od koder sem se moral nemudoma vrniti) in končno še 24. avgusta istega usodnega leta 1939.

Te prerazporeditve navsezadnje niti nisem preveč obžaloval. Naloge štaba območnih enot so same po sebi res precej enolične, a ta štab je ob začetku vojne mogoče razumeti kot zanimivo opazovalnico. Tako je bilo vsaj prva dva ali tri tedne. Mobilizacija v pravem pomenu besede je večinoma potekala pod našim nadzorom. In kaj so potem počeli v enakih štabih v notranjosti države? Ko se je plegla prva mrzlica, so najbrž ohranili neko dejavnost, prelaganje papirja in ogromno drobnarij. Naš štab, ki se je iz Strasbourga kmalu umaknil v Molsheim ob vznožju Vogezov, je bil tudi tam še vedno v neposredni bližini vojske. Ko se je VI. armada – neverjetno počasi – naposled odločila, da bo vzpostavila lastno poveljstvo, tako rekoč nismo imeli več nobene vloge. Naslednji dnevi so se vlekli kot kača. Bilo nas je pet: brigadni general, podpolkovnik, dva stotnika in poročnik. Spet nas zagledam, kako sedimo v tisti učilnici in si želimo le, da bi nam kak papir, ki bi ga nepričakovano prejeli po pošti, končno ponudil priložnost, da napišemo še enega. Največ sreče je imel mlajši stotnik, delil je prepustnice! Zgodovinar se ne dolgočasi zlahka – vedno se lahko spominja, opazuje, piše. Občutek, da si nekoristen, medtem ko se tvoj lastni narod bori, je neznosna stvar.

Naš general je pripadal rezervni sestavi. Tega odličnega moža so poslali sedet v oslovsko klop, kar je z drugimi besedami pomenilo domov. Preostali del štaba je bil združen s tistim, ki je vodil severne območne enote. V tem lepem, a tedaj prenatrpanem mestecu sem ostal le dva dni. Uspelo mi je namreč priti do osebe na visokem položaju v vrhovnem poveljstvu. Dobiti boljše mesto »po zvezah« zagotovo ni nekaj, na kar bi bil ponosen. Pa sem res sam kriv, da nisem našel drugega načina, kako

bi se koristneje zaposlil? S pomočjo omenjenega vplivnega posrednika sem v začetku oktobra prejel obvestilo o premestitvi. Dodeljen sem bil štabu I. armade in se ji nemudoma pridružil v Bohainu v Pikardiji.

Po ukazu generalštaba sem imel natančno določeno funkcijo – bil sem častnik za zvezo z britansko vojsko, s tem pa naj bi pripadal obveščevalni službi. Kmalu pa sta za mano prišla še dva stotnika, ki sta bila najavljena z dobesedno enakimi zadolžitvami, kot naj bi bile moje. Poveljnik štaba je presodil, da nas je preveč in da bi bilo bolje, če bi vsak glavni armadni organ sam vzpostavil stik z ekspedicijskim korpusom naših sosedov. Tako nas je porazdelil v različne sektorje, z izjemo prvega, katerega vloga je bila bedeti nad četami in disciplino in ki pravzaprav nima nobenih povezav z zunanjim svetom. Znašel sem se v četrtem, ki je bil zadolžen za transport, delavce na fronti in preskrbo. Ohranil sem načeloma isto službo, pol obveščevalno, pol diplomatsko. V nadaljevanju bomo videli, kako žalostno in proti pričakovanjem so se te zadolžitve izkazale za čedalje bolj nepomembne. Naj bi spet zapadel v brezdelje, zaradi česar sem že prvič tako trpel? Ko se me je loteval obup, so častnika, zadolženega za preskrbo z bencinom, poklicali na drugo mesto, mene pa imenovali na njegovo.

Tako sem z danes na jutri postal veliki gospodar nad gorivom v najbolj motorizirani armadi na celotnem francoskem bojišču. Sprva me je prijel panični strah: bilo mi je namreč povsem jasno, da bo v primeru konkretnih operacij tak položaj zagotovo prinesel težke in odgovorne naloge, jaz pa se nanje nisem niti najmanj spoznal. »Da bi le Hitler hotel pridno počakati še nekaj tednov!« sem pisal ženi. Mislim, da ni vodstvenega položaja, ki ga približno bistroumen človek ne bi mogel pošteno zasedati, če dela na vse pretege. Novega poklica sem se priučil po najboljših močeh. Ob vsem prizadevanju pa sem imel veliko srečo, da sem našel skrajno zanesljivega in nesebičnega mentorja v poveljniku armadnega skladišča bencina. Na tem mestu prvič zapisujem ime stotnika Lachampa. In zagotovo ne zadnjič. Zaradi grenkega priokusa, ki ga je zapustila ta slabo vodena vojna s še slabšim koncem, so mi redki svetli trenutki še toliko

bolj dragoceni. Spoznati moža, ki je res mož, je vedno pravo veselje; delati z njim v popolni duhovni povezanosti in čutiti, kako to sodelovanje počasi prerašča v trdno prijateljstvo, je ena najbolj dragocenih stvari, s katerimi si nagrajen za delo.

Resnici na ljubo so me nove zadolžitve močno zaposlovale le v obdobju vajeništva. Potem sem, kot vsi moji tovariši, zdrsnil v nevznemirljivo življenje vojaškega birokrata. Res je, da nisem brezdelno postopal, a tudi zelo zaposlen nisem bil in vsakodnevne naloge od mene niso terjale, da bi napenjal možgane. Nekaj tednov sem imel k sreči dodatno nalogo, ki sem jo dobil po naključju. Opazil sem namreč, da imamo o skladiščih bencina na belgijskem ozemlju samo absurdno pomanjkljive informacije, kar pa je bilo za armado, ki bi morala prodreti v Belgijo takoj, ko bi Nemci prestopili njeno mejo, nevarno, in to so vsi vedeli. Z osebnimi poznanstvi mi je uspelo pridobiti precej informacij. Sprožiti je bilo treba veliko postopkov, pri čemer so mi zelo pomagale izkušnje v štabnih krogih. Takrat sem se med drugim naučil, kako se med olikanimi pisarniškimi ljudmi reče temu, čemur v dobri francoščini preprosto pravimo »mešati se v nekaj, kar se te ne tiče«. Sprožil sem namreč poizvedbo, ki nikakor ni bila pod mojo pristojnostjo, čeprav so bili njeni rezultati še tako koristni. Temu ob diskretnem namsehju pravijo »biti zagnan«.

A tudi ta zaposlitev je bila samo začasna. Potem sem se dan za dnem ukvarjal le še s popisovanjem kant in odmerjanjem goriva na kapljico natanko, zaradi česar me je ponovno obšel – morda lažni – občutek, da kar premorem intelektualnih sposobnosti in podjetnega duha, ni ravno izkoriščeno. Naveličanost, ki je v teh dolgih mesecih zime in pomladi 1939–1940 zastrupljala toliko pametnih glav, je nad turobnim Bohainom visela z vso težo. Tudi v meni je sprožila določene pomisleke, saj sem, priznam, resno razmišljal, da bi poiskal kaj drugega ali da bi ob koncu poletja preprosto zaprosil za svoje staro mesto na Sorboni. Desetega maja pa je nenadoma zagrmelo.

Kako nepričakovano se je to zgodilo, najbolje ponazarja anekdota osebne narave. Devetega sem šel v Pariz, da bi naslednje jutro že zgodaj prispel v Meaux. Tam naj bi od odseka

za gorivo pri glavnem štabu dobil bloke bencinskih kart, s katerimi sem vodil porabo goriva posameznih enot. Ko sem prišel v Meaux, še nisem ničesar vedel, kaj se je zgodilo ponoči. Gospodje iz štaba so bili seveda krepko presenečeni, ko so sredi takih razmer pred seboj zagledali častnika, ki je s skromno vojaško nalogo prišel iz ene od armad na belgijski fronti. Nesporazum je trajal nekaj minut, ko sem naposled dojel, zakaj tako zadržan sprejem – imel sem še ravno dovolj časa, da sem odbrzel na postajo, prečkal Pariz, skočil na neverjetno nabit vlak in se spet znašel na svojem položaju.

O tem, kar je sledilo v naslednjih treh tednih, sem si obljubil, da tu ne bom pripovedoval. Še dovolj priložnosti bo, da se iz tega kaj naučimo. Od vseh podob, ki se drenjajo v mojem spominu, jih bo že nekaj dovolj, da orišem potek dnevov in noči, zaznamovanih z veliko tragedijo operacije v departmaju Nord.

Najprej je tu dekliska gimnazija v Valenciennesu, določena za naš prvi štab, preden naj bi, kot je predvideval načrt, napredovali do naslednjega v Belgiji, česar nismo nikoli izvedli. Še nevajenih oči smo hodili gledat hiše, porušene med prvim bombardiranjem tam blizu. Dvakrat se mi je uspelo izmuzniti v Belgijo. To je ustrezalo mojemu nomadskemu razpoloženju, mojim šefom pa ne vedno. Enajstega sem šel samo do Monsa, dvanajstega pa že veliko dlje, proti Nivellesu, Fleurusu in Charleroiu. Ob hišah vzdolž ceste so francoske avtomobile glasno pozdravljali rudarji iz Borinagea, ki so praznovali veliko noč. Rahlo gričevnata dežela, vsa odeta v pomladno zelenje, kjer se je še nedavno v okolici Lignyja in Quatre-Brasa borila vojska maršala Neyja, je bila za hip videti povsem očarljiva. A ob robovih cest so civilisti, pregnani iz liške pokrajine, v dolgih kolonah že potiskali tipične otroške vozove evakuirancev, ki so jih naložili z vsem mogočim, in kar je bilo bolj zaskrbljujoče: skozi vasi so začeli kapljati tudi razkropljeni belgijski vojaki. Po začetnem upanju je nastopila tesnoba. Začelo se je govoriti o preboju na reki Meuse. Ves čas se je poskušalo oskrbovati

divizije, ki so se nemudoma razletele, ko so padle v boj. Ko je bila armada na koncu potisnjena proti jugozahodu, se je poveljstvo 18. maja umaknilo v Douai.

Tam smo bili nastanjeni manj kot dva dni, in sicer na samem robu mesta in spet v šoli; že v Bohainu smo stanovali v dekliški šoli, pedagoške ustanove so nam bile očitno usojene. Bombe so padale na gosto povsod okoli nas: na postajo, glavne ulice, letalske steze. Skoraj vsak dan sem izvedel, da je v nemške roke padlo še eno skladišče bencina v zaledju. Naši lepi rezervoarji v Saint-Quentinu in Cambraiju, nad katerimi smo tako ljubosumno bedeli, da bi lahko z njimi sproti oskrbovali bojne enote v ospredju, naša draga »podeželska« skladišča, kjer so bile kante prebrisano skrite pod drevesi v parkih ali na podstrešjih zapuščenih opekarn – vojska na nič od tega ni mogla več računati. Kmalu je bilo spet treba odriniti. Najprej je bilo dogovorjeno, da bom ostal v Douaiju na prednjem poveljniškem mestu z dvema tovarišema. A kot toliko drugih misij v tistem času je tudi ta trajala le nekaj ur; drveč skozi črno deželo, mimo odlagališč jalovine, čudno porušenih med bombandiranjem – njihovi obrisi so postajali čedalje bolj medli –, sem 19. maja prispel v Lens in s tem do naše četrte in zadnje šole.

Tokrat je bil to otroški vrtec. Pohištvo, narejeno po meri majhnih otrok, nam je dajalo na izbiro dve obliki mišičnih bolečin: utrujenost zaradi neskončnega stanja ali tlačenje telesa v preozek prostor z vse do trebuha pokrčenimi koleno, ki so se drgnila ob rob mize. Včasih nisi imel izbire – ko je bilo treba napisati kak dopis, si vendarle moral sesti. Da pa bi se iz te klade dvignil, so bili potrebni veliki napor. To nenavadno mučenje, grda pokrajina, vsepovsod umazanija od premoga in prahu; videti je bilo, kot da se v teh žalostnih krajih vse ujema s tesnobnim občutjem, ki je rastlo v nas. Šolska enota v Lensu je bila resnično obupno poveljniško mesto, zaslužiло si je biti poraženo! Bom sploh kdaj pozabil tisti večer 20. maja? Nočilo se je in v daljavi se je kadil goreči Arras, ko je k meni stopil šef oddelka. S prstom mi je pokazal ustje Some na šolskem stenskem zemljevidu in polglasno rekel: »Švabi so tam!« Pozneje se je vrnil in zašepetal: »Ne razlagajte preveč naokoli!« Ravno sem

telefoniral, poskušal sem dobiti vrhovno poveljstvo in šele po nekaj poskusih vzpostavljanja zveze sem resnično dojel, kako zapuščeno so zvenele tragične besede: »Armada je obkoljena.«

Dvaindvajsetega maja, kmalu zatem, smo se selili na sever, v Estaires ob reki Lys. Tam skozi je tekla prometna pot, kar ni bilo varno. Saj ne, da bi nemški piloti vzeli štabe posebno na piko, a vendar bi bilo domišljavo od njih pričakovati, naj nam prizanesejo. Že prvo popoldne je bomba, ki sicer ni neposredno zadela gostišča, kjer smo bili nastanjeni, tako zatresla dimnik in zidove, da so vsa naša oblačila, vse naše papirje in obraze prekrile saje. Dojeli smo sporočilo. Iz postelje, kjer sem prvič po dolgem času in zadnjič med bitko užival v sladkem spancu, kamor človeka zazibljejo prave rjuhe, me je sredi noči vrglo povelje za odhod. Dejansko smo odrinili, ko se je že davno zdanilo: nekaj tako pomembnega, kot je znati si odpočiti, je bilo našemu poveljstvu vedno tuje. Po precej dolgem obhodu, na katerem sem kot običajno poskušal zbrati svoje enote zalog goriva, sem dopoldne prispel na jug Lilla, v graščino Attiches, kjer so 23. maja že čakali tovariši.

Zgradba je bila v prelepem parku, velika, okorna, fasado je imela obupno okrašeno s keramiko, notranjost pa je bila opremljena v razsipnem, temačnem in nekoliko srednjeveškem slogu, kakršen se je višjemu sloju meščanstva konec prejšnjega stoletja zdel ustrezen za domnevno gosposko eksistenco. Graščak je v kot jedilnice, kjer smo delali, pozorno, a nekoliko pre nagljeno naložil cel kup žalnih vencev. Prav tam se je že 23. popoldne naš sektor za oskrbo dokončno razbil na dva oddelka: prvi, ki je sestavljal zaledni ešalon, se je nemudoma odpravil do obale, da bi uredil preskrbo po morju, drugi, kateremu sem pripadal sam, je s poveljnikom armade ostal na mestu. A prav tisti, ki je bil najbolj oddaljen od fronte, je bil naposled najsi-loviteje bombardiran. Te ironije usode takrat ni nihče pred-videl. Mi v ospredju smo povsem nedolžno verjeli, da smo bolj izpostavljeni bombam, ki so v resnici neprestano padale v naši okolici, in temu, da nas zajamejo. In ker je ešalon, ki se je umaknil, poleg nesporno pogumnih mož štel tudi nekaj takih, katerih umik ni tako zelo motil, smo tisti bližje bojni črti čutili

pripadnost majhni, a izbrani družbi, v kateri nenehno vladajo odlično vzdušje, dobrosrčnost in medsebojna pomoč. Tako se tovariš, ki je bil navaden rezervni poročnik, v civilu pa predsednik velike trgovske zbornice v departmaju Nord, predrzno ni pokoril ukazu, po katerem je bil razporejen za umik k obali. Naš podnačelnik sektorja, ki se je sam umaknil v zaledje z načelnikom, kar je bilo v čudnem protislovju z ustaljenimi navadami v vojski, je slabo sprejel držo, tako drugačno od lastne. Pobleдел od jeze je zvelkel upornika pred najvišjo instanco poveljstva. Na svoje veliko presenečenje pa je doživel, da je to pogumno nepokorščino odobravalo.

V zvezi z jedilnico v Attichesu mi je v spominu ostal še neki drug pripetljaj, v resnici eden najbolj grozljivih človeških prizorov, kar mi jih je bilo dano doživeti. Tam je sedel človek mračnega pogleda in ugaslih oči, sključen na stolu blizu vrat, in celo dopoldne žvečil neskončno število cigaret. Na njegovem rokavu ni bil jasno označen noben čin in ljudje so se ob njega zadevali, ne meneč se zanj – kot da bi bil eden izmed stražarjev. Ampak to je bil divizijski general, ki je še prejšnjo noč vodil eno naših najsijajnejših enot. General, ki mu je bilo pred nekaj urami odvzeto poveljevanje. Zaradi pijančevanja, se je govorilo, ali po pravici ali po krivici, tega ne vem. Čakal je na zadnji pogovor s poveljnikom armade, ta pa ga je dolgo prelagal. Končno je bil na vrsti okoli opoldneva. Sestanek je trajal le nekaj minut, po tem žalostnem jutru pa tega gosta nismo videli nikoli več.

Po šestindvajsetem smo prišli na še zadnje poveljniško mesto, v prijazno, svetlo in okusno vilo v Steenwercku, na drugi strani Lilla, proti severozahodu. V sosednji hiši je stanoval general Prioux. Poveljstvo armade je prevzel od generala Blancharda, ki je prešel k armadni skupini.

Sovražnikov obroč nas je čedalje bolj stiskal. Zastavljalo se je vprašanje, ali požgati večja skladišča goriva v Lillu. Ves dan sedemindvajsetega in vso naslednjo noč sem se poskušal dokopati do odločitve. Drugo za drugim so prišla vsaj štiri različna povelja, ki so sproti razveljavljala predhodno. Zadnje je zapovedovalo, naj vse uničimo, in bi skoraj ostalo neizpolnjeno.